

ایستاد هفت

سال سی و ششم، شماره سوم
مرداد و شهریور ۱۴۰۴
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب‌شناسی و
اطلاع‌رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۳

چو یا جهانبخش | رسول جعفریان | سیدعلی میرافضلی | سیدرضا باقریان موحد | عبد الجبار رفاعی / محمد سوری
زهرا آقابابایی خوزانی | سیدعلی کاشفی خوانساری | مهدی عسگری | حمیدرضا تمدن | امید حسینی نژاد | حیدر عیوضی
اریا طبیب‌زاده | رقیبه فراهانی | میلاد بیگدلو | سید احمد رضا قائم‌مقامی | مجید جلیسه | علی راد
محمد شهسوری | عارف نوشاهی / شیوا امیرهدایی | مریم حسینی | علی نیک‌زاد | سیدعلی موسوی
غلامحسین خدری | علی ایمانی ایمانی | علی کاملی | فرهاد طاهری | سهیل یاری گل‌دژه | امید طبیب‌زاده | سید محمد عمادی حائری

مگر ز مضر به گنغان «بشیر» می‌آید | مقتل الحسین (ع) ابو حاتم، محمد بن حبان بسنی (م ۳۵۴)

رباعیات شهر آشوب حسن دهلوی | معرفی نشریه اتاق آبی

از نگاه عربی: منتفکران معاصر ایران و جهان عرب (۲) | از ازدواج تا طلاق: روی و پشت یک سند

روابط قصه‌گویان دینی و حاکمان سیاسی | امامزاده حضرت شاه‌زندو (ع)

محمد عابد الجابری و نقد عقلانیت عربی | خراسانیات (۶) | آینه‌های شکسته (۱۰)

یادداشت‌های لغوی و ادبی (۵) | اشعار تازه‌یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر

نویشتگان (۱۴) | یادداشت‌های شاهنامه (۸) | چاپ‌نوشت (۲۰) | از شیعه علی (ع) تا دین علی (ع)

طومار (۱۲) | قصص الأنبياء در میراث اسلامی | المستخلص

تحفة البرره مجدالدین بغدادی در آثار شمس‌الدین محمد الأطعانی | کتابخانه یعنی غنای زنده زاینده

نقد ترجمه فارسی مابعدالطبیعه ارسطو اثر شرف‌الدین خراسانی

مروری بر تخلفات گسترده در پژوهش | تحلیل روشمند ادعاهای انتحال در حوزه فلسفه اسلامی

نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست‌آینه پژوهش: ♦ سلسله‌مباحث نظری در باب تاریخ ادبیات، براساس آرای رینه وِلک (۲)

♦ در میانه حکایت و تصحیف

آزادنامهٔ غلام و کنیز در مازندران به روایت سندی از دورهٔ شاه عباس صفوی

علی ایمانی ایمنی

| ۶۱۱-۶۱۸ |

۶۱۱

آینه پژوهش | ۲۱۳

سال ۳۶ | شماره ۳

مرداد و شهریور ۱۴۰۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بنده داری در گذر تاریخ ایران پیش و پس از ورود اسلام، پدیده‌ای رایج بوده است. زنان، مردان و کودکانی که در جنگ‌ها اسیر می‌شدند، به عنوان غلام یا کنیز خرید و فروش شده، برای انجام خدمات گوناگون خانگی و نظامی به تملک اربابان درمی‌آمدند. به جز جنگ که منبع اصلی تامین بنده بود، فروش فرزندان، پیشکش‌های امیران و پادشاهان به دیگر شاهان و حکمرانان نیز از دیگر منابع برای دست‌یابی به کنیز و غلام به شمار می‌آمد.

جنگ‌های پی‌درپی حکومت صفویه با همسایگان و سیل ورود اسیران جنگی از سرزمین‌هایی چون قفقاز، خوارزم، هند و آفریقا به ایران، شرایط برده‌داری را برای درباریان و افراد نزدیک به دربار مهیا کرد. گرجستان یکی از سرزمین‌هایی بود که بارها در دوره حکومت صفویان مورد حمله قرار گرفت و بیش‌ترین اسیران جنگی از این سرزمین به ایران وارد شدند. مردان، زنان و کودکانی که در جنگ‌ها اسیر می‌شدند به عنوان غلام و کنیز خرید و فروش یا پیش‌کش می‌شدند.

شاه عباس یکم نیز در سال ۱۰۲۳ق با حمله به گرجستان توانست ۳۰ هزار گرجی را به اسارت درآورد. حسینی استرآبادی در کتاب «تاریخ سلطانی» از این رخداد در سال بیست و هشتم حکومت شاه عباس چنین یاد کرده است: اردوی گردون شکوه به جانب گرجستان حرکت کرده ... عنان عزیمت بصوب کارتیل معطوف داشته عساکر نصرت شعار به تاخت و تاراج مشغول شدند قریب ۳۰ هزار اسیر بدست ایشان درآمد... از این بندگان در قالب غلام، خواجه و کنیز برای انجام خدمات گوناگون درباری، نظامی، تجاری، کشاورزی و خانگی استفاده می‌شد. بندگان مرد به گونه غلام و خواجه در مشاغلی گوناگون به کار می‌آمدند. غلامان (خاصه و درباری) عمدتاً برای محافظت از کاخ و سپاهی‌گری بهره‌گیری می‌شدند که بیش‌ترین تعدادشان را اسیران گرجی، چرکسی و ارمنی تشکیل می‌دادند (مرتضوی قصاب‌سرایبی، ۱۳۹۵: ۱).

آزاد کردن بنده و کنیز به عنوان کفاره گناهان و یا امری مستحب مورد تأکید برخی از آیات قرآن و روایات اسلامی است.^۱ مسلمانان به ویژه شیعیان بر اساس اعتقادات مذهبی خود در شرایط مختلف با نوشتن آزادنامه، اقدام به آزادی غلامان می‌کردند.

۱. آیه ۶۰ سوره توبه و آیه ۳۳ سوره نور به امر آزاد کردن بردگان تأکید کرده‌اند.

در باب پیشینه این تحقیق می‌توان به مقالاتی چون «دو آزادنامه برای دو کنیزک گرجی از سال ۱۱۰۶ با گواهی علامه مجلسی» (جعفریان، ۱۴۰۰: ۱۳۵-۱۲۹)، «آگاهی‌های تازه درباره غلامان و کنیزکان در دوره صفوی بر پایه کتاب آداب سنیه» (جعفریان، ۱۳۹۰: ۱۹۲۴-۱۸۳۳)، «آزادنامه غلام گرجی»، «آزادنامه غلام هندی»، «آزادنامه کنیز گرجی» و «آزادنامه غلام روسی» (مرتضوی قصابسرایبی، ۱۳۹۵: ۲) اشاره کرد.

ویژگی آزادنامه‌ها

آزادنامه‌ها از بسیاری زمینه‌ها در آزادسازی بندگان، ارکان و ویژگی‌هایی یکسان داشتند. چند مورد از این ویژگی‌ها بدین شرح است:

۱. در مقدمه اشاره به روز بازخواست و رحمت الهی و رضای الهی.
۲. آوردن نام غلام یا کنیز به تنهایی یا فقط با یادآوری ویژگی‌های چهره و اندام و گاه هر دو مورد با هم.
۳. بیان نیت مالک از امر آزادسازی با واژگانی چون رضای الهی، طلبا مرضات الله، قربه الی الله.
۴. بهره‌گیری از حدیث نبوی «هر که مسلمانی را از قید بردگی آزاد سازد خداوند بزرگ در برابر هر عضوی از آن بنده عضوی از بدن او را از آتش دوزخ آزاد کند».
۵. وجوب و لزوم آوردن صیغه به فارسی یا عربی در کار آزادسازی.
۶. گاه بیان دلیل آزادسازی بنده مانند آزادی کنیز ام ولد که از مالک خود باردار شده یا آزادی بنده‌ای که نسبت به دیگر هم‌نوعان خود برتری داشته است.
۷. در پایان، امید به رستگاری و رهایی از آتش دوزخ. اشاره به این که طبق سند، هیچ احدی حق ادعای مالکیت بر بنده آزاد شده را ندارد (مرتضوی قصابسرایبی، ۱۳۹۵: ۲).

معرفی آزادکننده

آزادکننده یکی از امیران محلی مازندران به نام میرگته‌میر فرزند میرحسین فرزند میرعلی خان حسینی پازواری است. از آن جا که پدران میرگته‌میر همگی در خدمت مرعشیان مازندران بودند. پدر میرگته‌میر چندان رشدی نداشت اما وی به واسطه فامیل مادری خود که دختر میرعلی خان گنج‌افروزی بود، یوزباشی بخش غربی مازندران شد.

به روایت شیخ علی گیلانی، مادر میرگته میر به دست سیدکمال‌الدین عموی وی کشته شد. به همین دلیل میان میرگته میر و عمویش دشمنی افتاد. شاه عباس به سیدگته میر فرمود تا اولاد میرکمال‌الدین را بکش. این میرکمال‌الدین سودایی مزاج بی‌رحم بود. به گناه اندک سیاست عظیم کردی. الحق کشتنی بود.

گیلانی در جای دیگر درباره میرعلی خان پازواری، جد میرگته میر می‌نویسد: «در قریه پازوار در زمان حکام، سیدی بود که وی را میرعلی خان حسینی می‌گفتند. برای او صبح و شام گرنای می‌کشیدند چنان که در گیلان کسی را سپه‌سالاری چند دیه می‌دادند نقاره می‌زدند و در مازندران نقاره برای حاکم می‌نواختند و به هرکه چند دیه می‌دادند گرنای رخصت بود که صبح و شام بنوازند (شیخ علی گیلانی، ۱۳۵۲: ۹۴).

مشخصات سند و متن آزادنامه غلامان

متن آزادنامه‌ای که در این مقاله معرفی می‌شود از نسخه خطی کتابخانه طبسی حائری قم به شماره ۸۳۷/۹ است.^۱ تاریخ آزادنامه در متن نیامده است، اما فهرست‌نگار آن را سال ۱۰۳۳ ق ذکر کرده است. این متن، گواهی آزادی یک زن و شوهر گرجی در دوره شاه عباس صفوی است. متن آن به شرح زیر است:

الحمد لله المعترف الرقاب و فاعل الحسنات و برّ النسلمات و الواقف علی الصّمائر و الخفیات / المّطلع علی السّرائر و الخفیات؟. الّذی وفق عباده لاشاعه الخیرات و المبرّات و جعل عتق الرقاب صدقه الجاریه و الوسیله لفوز السعادات و الصلوه و السلام بالدرجات العالیات^۲

اما بعد، این ذکری ست قطعی و وثیقه‌ای [است شرعی، محتوی و منطوی^۳ بر آن که چون امداد/ لطف حضرت ربّانی و اسعاد فیض فضل حضرت صمدانی قرین حال و رفیق آمل بندگان حضرت عالی / رفیع‌المکان معالی مرتبت، مهرمنقبت، مشتری

۱. با سپاس از مدیر محترم کتابخانه، حجت‌الاسلام سید مرتضی طبسی حائری که دهش این سند از مرحمتی ایشان است.
۲. شکر خدا که آزادکننده بردگان است و انجام دهنده کار خیر، از درون و ضمیر ما آگاهی و اطلاع دارد. و موفق گردانید بندگان را بر خیرات، و آزاد کردن بنده و کنیز را وسیله سعادت قرار داد. (با سپاس از آقای سید مقداد طاهرپور که زحمت ترجمه و بازخوانی سه سطر نخست را تقبل نمودند).

۳. درهم پیچیده (دهخدا)

خاصیت، بهرام نعمت، ثریا منزلت، سهیل یمن/ و اقبال ملال؟، اوج عظمت و جلال، نتیجه اکابرالعظام و سادات الخواقین الکرام، جلالا/ مراسم السیاده و السعاده و الایاله و الحکومه، الامیر الشهیر المنظور بانظار عنایت نعم النصیر/ امیرگته میر ابن المرحوم المبرور المغفور الواصل الی رحمہ اللہ الملک المغفور ذو... الطاهر/ و... والحسب الباهر الجلی الامیر حسین الحسینی الپازواری شده، دیدۀ بصیرت کامله/ اش باکمل الجواهر «والذین جاهدوا فینا لنهدینهم سبلنا» شرف اکتحال یافته به عین/ بصیرت کامله ملاحظه نموده که عوارض مستلذات دنیویّه به وفق آیۀ کریمۀ «ما عندکم ینفد/ و ما عند اللہ باق» و بر طبق فرمودۀ «انما الدنیا فنا لیس للدنیا ثبوت» از/ حلیۀ ثبات و دوام بری و زیور استمرار و استقرار عری ست؛ و تمتعات ابدی و/ تنعمات سرمدی موافق مقدمۀ قطعیه «والآخره خیر و ابقی» مخصوص عالم آخرت است./ پس جهت ذخیرۀ «یوم تجد کُل نفس ما عملت من خیر محضرا و ما عملت من سوء/ توّد لو أنّ بینها و بینها امداً بعيداً» عیب زرخرد خود را ذکوراً و اناثاً، صغیراً و کبیراً آن چه در حوزۀ تملک و تصرف عاتق معظم الیه اندراج داشت سیما غلام/ گرجی الاصل مسمی به قرجغای و زوجۀ او مسماه به دریجن و اولادی که من بعد از ایشان/ به تناکح و تناسل به هم رسند؛ خالصاً مخلصاً لوجه اللہ الکریم و طلباً لمرضاته الجحیم/ معتوق گردانید و آزاد ساخت. و صیغۀ شرعیۀ مرعیۀ عتق کما هو المعترف فی الشرع/ الشریف خالیه عن الشروط المفسده و عاریه عن القيود المبطله و کاله عن عاتق/ المعظم الیه واقع شد. عتقاً صحیحاً شرعیاً مرعیاً قطعياً جازماً لازماً منجرماً مخلصاً مؤبداً الی ان یرجع اللہ «و الی اللہ ترجع الامور» و لما کان ذلک متقرباً الی اللہ و خالصاً لوجه اللہ و طالباً لمرضائه و هارباً عن عقابه قرجغای و زوجۀ معتوقه او مسماه دریجن آزاد و حزند/ الباق الاحرار و لا سبیل للمعتق المعظم الیه و لا لورثه و لا لاحد من المسلمین علیهما سبیلًا.

نتیجه گیری

آزاد کردن بنده و غلام همواره به عنوان یکی از مستحبات دین اسلام و مذهب شیعه مورد تأکید بوده است. این غلامان و کنیزان که اغلب اسرای جنگی بودند، از سوی اربابان شیعی و مسلمان خود با نوشتن یک آزادنامه به عنوان کفاره گناهان خود آزاد می شدند. نمونه های این آزادنامه ها به ویژه از دوره صفویه تا قاجاریه فراوان است.

در این مقاله یک مورد از آزادنامه غلامان در مازندران روزگار صفوی بررسی و بازخوانی شد. ارباب، یکی از حاکمان محلی مازندران و غلامان، زن و شوهری گرجی بوده‌اند. شاید این نخستین آزادنامه‌ای باشد که تاکنون در حوزه مناطق شمالی ایران مورد پژوهش قرار گرفته است.

شایسته است در این زمینه جست‌وجوی بیش‌تری صورت گیرد و پژوهش‌گران مازندران‌شناسی تلاش بیش‌تری در این موضوع خاص داشته باشند. بعید نیست نمونه‌هایی از دوره قاجار و پیش از آن نیز در منابعی چون منشآت و مکاتیب موجود باشد که از منظر پژوهش‌گران دور مانده باشد.

آزادنامه غلامان توسط میرگنجه میر پازواری، سال ۱۰۳۳ ق

منابع

- جعفریان، رسول، نسخه خوانی ۲۷ (دو آزادنامه برای دو کنیزک گرجی از سال ۱۱۰۶ با گواهی علامه مجلسی)، آینه پژوهش، ش ۱۹۱، آذر و دی ۱۴۰۰.
- جعفریان، رسول، آگاهی‌های تازه درباره غلامان و کنیزکان در دوره صفوی بر پایه کتاب آداب سنیه، پیام بهارستان، ۲۵، س ۴، ش ۱۴، زمستان ۱۳۹۰.
- مرتضوی قصابسرای، مرضیه، منشور آزادی بندگان، وبگاه مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، تاریخ ۱۹ بهمن ۱۳۹۵. آدرس تارنما: <https://www.cgie.org.ir/fa/news/154896/>.
- نسخه خطی کتابخانه طبسی حائری، قم، ش ۸۳۷/۹.

